

המשורר והשואה

עיון בשירי שואה וגבורה ב"רגעים" וב"הטור השביעי" לנתן אלתרמן

מרדכי נאור

נושא דיוננו הם השירים שהקדיש אלתרמן בטוריו לשואת יהודי אירופה. הם פורסמו בשלוש ורבע שנותיה הראשונות של מלחמת העולם השנייה ב"רגעים" ב"הארץ", ובמשך יותר משלוש השנים הבאות, לרבות השנה הראשונה שלאחר המלחמה, במסגרת "הטור השביעי" ב"דבר". עם השנים נתקבע בזיכרון הציבור כי אלתרמן כתב את כל שיריו העוסקים בשואה ב"טור השביעי", ולא היא.

מספרם של השירים אינו רב, ולכאורה מצביע הדבר על התעלמות יחסית מהנושא. אולם דומה שלא הכמות קובעת, אלא איכות השירים ובמיוחד עוצמתם והשפעתם על בני הדור ועל בני הדורות הבאים. השפעה זו הייתה ניכרת, וככל שחלפו השנים נחשב אלתרמן – למגינת ליבו – ל"משורר לאומי", לא במעט בזכות שיריו עזי-המבע העוסקים בשואה ובגורלם של יהודי אירופה בעת מלחמת העולם השנייה ומיד לאחריה.

ראוי להדגיש, שמדובר כאן בשיריו האקטואליים של אלתרמן, ובהם בלבד, ולא בשירתו הלירית שהתפרסמה באותן שנים, כדוגמת "שירי מכות מצרים" (1944). אלתרמן נדון כאן – אם אפשר להגדיר זאת כך – מצד הפן העתונאי-אקטואלי שלו.

הגדר המחושמלת בלובלין

בקובצי "הטור השביעי" שערך בעצמו, ויצאו לאור תחילה ב-1948 ולאחר מכן ב-1962, כלל אלתרמן רק חלק מהשירים שכתב על השואה, או מסביבה. בכלל, הוא נהג "לצנזר" את עצמו בקבצים אלה, בהניחו ככל הנראה שחלק מטוריו האקטואליים אינם ראויים להיכלל בספרים מפאת הזמן שחלף ואולי משום שלא נראו לו טובים דיים. רק לאחר מותו קובצו גם שירים אלה.^[1]

השיר האקטואלי הראשון שלו בנושא אסון יהודי אירופה, הופיע ב"הארץ" קרוב לשלושה חודשים לאחר פרוץ המלחמה.^[2] הוא נקרא "לובלין", ובעת ההיא ידעו כנראה כל הקוראים במה מדובר. בשיר זה מופיעים כבר לא מעט מהסימנים והסממנים שיאפיינו את "שירי העת והעיתון", כפי שכינה אלתרמן עצמו את שיריו העיתונאיים – תיאור מצב, אירוניה, ורמזים שקוראיו ידעו אל נכון לזהותם.

שני בתיו הראשונים של השיר מספרים על תוכנית גרמנית שטנית, בראשית ימי המלחמה, לרכז המוני יהודים בגטו ענק סביב העיר הפולנית לובלין. ההנחה הגרמנית - שהתאמתה למרבה הצער - הייתה שחלק ניכר מהם ימותו מחמת התנאים במקום בחורף הקשה.

וכך כתב אלתרמן:

לא עַם-חלומות ישראל בעמים,
כבר למוד הפתעות קדקדו המלביץ.
ואף על פי כן
היינו כחולמים
בשוב אֲדֹנָי את שיבת לובלין.

למכורה! מי ברכב ומי ברגל.
שם יפרח עם נגאל וישגה כארז. - - -

המשורר מתאר את גירוש היהודים ל"מדינה" כביכול שמקימים בעבורם הנאצים על אדמת פולין. הקורא התמים יכול להסיק משורות השיר, שיש בריכוז הזה של היהודים יתרון כלשהו, והם שמחים לקראתו, אבל בבית האחרון של השיר מופיעה "שורת מחץ" שאין לטעות בה: "בבואם למדינה לעת ליל, הם חובקים את רגבי אדמתה הגואלת." והם היו מחבקים גם את גדר התיל, אבל הגדר מחושמלת".

קרן אור בשמיים קודרים

בשנת 1940, שנתה המלאה הראשונה של מלחמת העולם השנייה, מיעט אלתרמן לכתוב את טוריו האקטואליים ב"הארץ". במהלך השנה הופיעו בעיתון 13 טורים, כלומר רק מעט יותר מאשר טור אחד בחודש. ב-1941 גדל מספר השירים והגיע ל-44. רבים מהם עסקו באירועי המלחמה, שבאותה עת הובסו בה מעצמות הברית פעם אחר פעם בידי גרמניה הנאצית. ובכל זאת, אלתרמן ביקש לעודד. בשירו "הגדה" (11 באפריל 1941), הופיע מוטיב שיחזור פעמים רבות בשיריו האקטואליים

בשנים שלאחר מכן – מוטיב העידוד והתקווה. דווקא בימים קשים ואפילו קודרים, נהג המשורר לכתוב דברי נחמה רוויים אופטימיות. בשירו "להגדה" מאביב תש"א-1941 הוא אומר: "לילות אֶפֶל היו בקורות העמים/ וכת'ם לילה בא אור". גם עכשיו מאיים על העולם "ליל אפלות", אך אל דאגה. על השאלה הנצחית, מה נשתנה הלילה הזה – המאיים והקשה – מכל הלילות, משיב המשורר בקצרה: "הלילה הזה לא יבוא".

בשורותיו האחרונות של השיר, אלתרמן מביע דעתו, שעל אף ימי השחור, יש סיכוי –

כי יאמרו בני-חורין: מר מִמֶּנָּה ראינו,

אך הנה הגדת החרות לבנינו!

וכתוב בראשה: "עבדים היינו"...

ולא יִפְתָּב עבדים הננו!

שיר נוסף, המדגיש את העתיד המבטיח, על אף ההווה העגום, הוא "הדרך הקלאסית". [3] תאריך פרסומו בעיתון – חמישה ימים לאחר הפלישה הנאצית לברית המועצות ("מבצע ברברוסה"), שהפתיעה את הסובייטים ואת העולם כולו. הצלחתם של הגרמנים בימים הראשונים של הפלישה, שמוטטה את הצבא האדום והסיגה אותו במהירות לאחור, הייתה מדהימה ממש, ותוך מספר חודשים כבשו הגרמנים חלקים ניכרים מברית המועצות והתקדמו עד סמוך למוסקווה וללנינגרד.

אם קוראי העיתונים העבריים בארץ-ישראל היו מתוסכלים מההצלחה הגרמנית בימיה הראשונים של הפלישה, המשורר נתן אלתרמן לא נימנה עימם – לפחות לא לפי השיר המעודד שכתב. נראה שהוא היה טרוד בחיפוש קרן האור בשמיים הקודרים. הוא נטל מהעיתונות את הידיעה, שהפיהרר, אדולף היטלר, יצא לבקר בקו החזית, בעיר הרוסית ז'יטומיר. שם העיר הזאת וסביבותיה העלו בזיכרון המשורר פרקים בקורות עם ישראל בגולת מזרח אירופה. אלתרמן הציג כך את פני הדברים: מי שנוסע לז'יטומיר, "לנוף של מנחם מנדל" (גיבורו הנודע של שלום עליכם), כאילו מסתבך עם ההיסטוריה היהודית כולה.

המשורר אף העז להצהיר שמז'יטומיר ומעירות בסביבתה, כגון ברדיצ'ב, תתחיל הרעה לגרמנים, ובמילותיו שלו: "ואולי כך נגזר על זכי הגזע, / על פון קרופ, / פון פריץ ופון פריצ'ה, / שיתחיל אסונם למרבה הקצף, / דוקא ממחוז ברדיצ'ב".

בכתיבת דברי-נחמה אלה, בעצם ימיה הראשונים של ההתמוטטות הסובייטית, יש לראות שילוב של אופטימיות חסרת-תקנה, עם דברי נבואה שרק משוררים מסוגלים לכתבם.

הטחנות טחנות לאט

האם ידע המשורר על האסונות הניחיתים על יהדות אירופה, ועל היקפם? מחקרים ומאמרים רבים נכתבו על מה שידעו או לא ידעו, או שלא רצו לדעת, בני היישוב היהודי בארץ-ישראל בשנותיה הראשונות של המלחמה על שואת יהודי אירופה.^[4]

המסקנה החייבת להתקבל ממחקרים אלה, ומעיון בעיתוני התקופה היא, שמידע נרחב על הזוועות הנאציות ראה אור בעיתונים הארצישראלים, לעיתים יום אחר יום, אולם ככל הנראה, לא חלחל מידע זה ולא הוטמע ברמה הכללית וברמת הפרט. אלתרמן היה בן התקופה ונהג כמותה, אך לא אחת מבין שורותיו מבצבצת חרדתו מהמתרחש באירופה. כך היה בשיר "פרשת הדיוויזה".^[5] אלתרמן נהג בחלק משיריו האקטואליים להיעזר במובאות של אישים, כנקודת מוצא לטוריו,^[6] וכך נהג גם הפעם. בראש השיר הופיעה שורה מברכתו של ראש ממשלת בריטניה, וינסטון צ'רצ'יל, לעיתון היהודי-אנגלי "ג'ואיש כרוניקל", במלאות לו מאה שנה, בעצם ימי מלחמת העולם השנייה. צ'רצ'יל הכריז כי היהודים חווים את הסבל הגדול ביותר מידי הנאצים, אך סוף הצדק לנצח, וכל העולם יראה איך "טחנות אלוהים טחנות לאט – אבל לבטח".

המשורר השתמש בשש מילים אלה – "טחנות אלוהים טחנות לאט – אבל לבטח" – כדי לעקוץ את בריטניה על שאינה מקימה את הכוח היהודי, שההנהגה הציונית, בראשות וייצמן, בן-גוריון ושרתוק תבעה להקים. עוד לפני פרוץ הקרבות, בקיץ 1939, הציע וייצמן לבריטים להקים אוגדה (דיביזיה) יהודית, מורכבת ברובה מאנשי ארץ-ישראל – שתילחם נגד הנאצים. הבריטים דחו את ההצעה, ומדי פעם היא הועלתה מחדש, ונדחתה שוב ושוב, עד שבסופו של דבר הוקמה החטיבה היהודית הלוחמת, החי"ל (הבריגדה), שלחמה בחזית איטליה בחודשים האחרונים של המלחמה.

לפי שעה, בשלהי 1941, נראה הדבר רחוק, והדחיות החוזרות-ונישנות של הבריטים להקים את הכוח היהודי הרגיוזו ותיסכלו רבים ביישוב. אלתרמן פירט בשיריו את כל המכשולים שהציבו הבריטים בפני הקמת הדיוויזה. נראה, כתב אלתרמן, כי יש מי "שנרתע מפניה, עוד לפני שנבהל האויב מכוחה".

בהמשך קבע המשורר, בהומור עצוב, כי "עולה בך רצון מחשבה מנחמת/ שאומות נגזלו, מי אתמול, מי שלשום, אך זכויות זה העם, גם בימות המלחמת/ הן אותן שהיו לו בימי השלום". משמע, בעבר ועכשיו (ב-1941), אין לעם היהודי זכויות כלשהן.

לקראת סיומו של השיר נעזר אלתרמן במובאה מדברי צ'רצ'יל על "טחנות הצדק" הטחנות לאט, והוא משליך מהם באופן אכזרי, על מה שקורה בינתיים לעם היהודי באירופה:

כי טחנות אלהים טוחנות את לאט
ובכוא יום ותבשר הבשורה בפתח...
אך העם בינתיים נטחן ונכרת
לאט לאט
אבל לבטח.

הנה כי כן, הדברים ברורים והמשורר אינו מסתיר את האמת הנוראה – העם היהודי "נטחן ונכרת", כלשונו, באירופה הכבושה.

"נקמת השטריימל"

ב-1942, עוד לפני שנודעו בעולם ובארץ-ישראל היקפיה הנוראיים של שואת יהודי אירופה, נהג אלתרמן להיאחז בגילויים של גבורה יהודית ובסימנים של חולשה נאצית בקרבות מזרח אירופה. חולשה כזו מצא המשורר בידיעה בעיתון בתחילת מאי 1942, לפיה "הנאצים מחרמים את כובעי השטריימל של היהודים לצרכי הצבא". הדבר עורר אותו לכתוב את השיר "נקמת השטריימל" [7] בו העלה את הסברה, כי מצב הצבא הגרמני ברוסיה, הוא בכי רע, שכן –

הם נסעו לנינגרדה, חלמו על בגדד,
אבל אם יצידו אפילו
בטליונים שלמים בציווד של חב"ד,
גם השטנִימלים אותם לא יצילו.

אם כך, ניבא המשורר, לצורך (היטלר) אין סיכוי. הוא וצבאו חלמו להגיע להרי אוראל, אך מן ה"שטורם אונד דראנג", (על משקל ה"דראנג נאך אוסטן", הסיסמה הגרמנית על הפריצה למזרח), נותר כנראה רק ה"שטריימל דראנג", ואז "השטריימל יוריד אותו שאולה".

שני שירים בעלי נעימה דומה פרסם המשורר – האחד לאחר מספר שבועות והשני לאחר מספר חודשים. הם הסתמכו על ידיעות שלפיהן לוחמים יהודים הצטיינו בקרבות האכזריים שניהל הצבא האדום נגד הפולש הנאצי. השיר הראשון נשא את השם "שני גנרלים בחזית חרקוב" [8]. לשני הגנרלים היו שמות יהודיים בולטים – שפירא ושניאורסון. המשורר שיער בשירו, שהגנרלים מחליפים ביניהם מילות-קוד ושדרים המובנים רק להם, כגון "עשר מכות מצרים" ועוד מילים מההגדה של פסח, פסוקים מהתנ"ך, מפירושי רש"י ומ"היד החזקה" של הרמב"ם.

בסיום השיר כתב אלתרמן:

... את גזרת החזית ארטילריה הציתה,

אך לשוא תותחי בוק ירעמו ויזעמו.

העמדה איתנה.

היא מגזע סְלוּיטָה,

ומגזע הרב שניאור-זלמן.

"גזע סלוּיטָה" הם ממשיכי האחים שפירא מסלוּיטָה (סלוּוטה) באוקראינה, מדפיסים נודעים במאה ה-19, הראשונים במזרח אירופה שהדפיסו את התלמוד. הרב זלמן שניאור מלאדי הוא, כידוע, מייסד חסידות חב"ד. ואשר לבוק – זה היה שמו של אחד הגנרלים הגרמנים בחזית הרוסית.

בשיר השני, "אבא כץ ובניו בחזית סטלינגרד", [9] תוארו חמישה לוחמים יהודים נגד הנאצים: אבא כץ, הבנים שמריהו, לייזר ובר, והבת גלה. כל אחד מהגברים, וכן האשה, מכים בתורם את הגרמנים ומסבים להם אבדות קשות. החמישה, אליבא דאלתרמן, הם גם ג'ינג'ים, מה שגורם למשורר להסביר את הצלחתם, שיש לה גורם מסייע נוסף:

וביחוד חבורת פְּהָנִים שלמה,

מלְמָדֵי לחיצה על הדק.

שפְּלֵם אדמונים ומלאי חֶמָה,

וביחוד

שאתם הצדק.

"המפץ הגדול"

ואז הגיע המפץ הגדול.

ב-23 בנובמבר 1942 פורסמה בעיתונים היהודיים בארץ-ישראל הודעתה הרשמית של הנהלת הסוכנות היהודית, שתפקדה כ"ממשלה שבדרך" של היישוב היהודי, בנושא שואת יהודי אירופה. לראשונה הגיעו ידיעות מוסמכות, שאושרו על-ידי ממשלות בריטניה וארצות הברית, כי באירופה משמידים הנאצים מיליוני יהודים באופן שיטתי.

הידיעות האלה, וכן הודעות המוסדות היהודיים (הסוכנות, כאמור, וכן הוועד הלאומי, הרבנות הראשית, הוועד הפועל של הסתדרות העובדים, ועוד), נחתו על היישוב היהודי שידע-לא-ידע גם קודם על האסון, כפטיש כבד. מה שידע כמעט כל אחד בעומק ליבו – ולא רצה להאמין – קם והיה.

מיליוני יהודים כבר נטבחו ולמיליונים נוספים, כך נראה היה, אין סיכוי להיחלץ מציפורני החיה הנאצית.

מנהיגים, רבנים, סופרים ואמנים מיהרו להגיב – איש איש בדרכו. אחד הראשונים ביניהם היה המשורר נתן אלתרמן, שכתב את השיר "מכל העמים" [10]. מפאת חשיבותו של השיר, ראוי להביאו במלואו:

בבכות ילדינו בצל גרדמים	עיניהם מדברות: אל תביטי, האם
את חמת העולם לא שמענו.	איך שורות אֶפֶס הֶנַחְנוּ.
כי אתה בחרתנו מכל העמים,	חֵלִים ותיקים וידועים לשם,
אהבת אותנו ורצית בנו.	רק קטנים-בקומה אנחנו.

כי אתה בחרתנו מכל העמים,	עיניהם מדברות עוד דברים אחדים:
מנוֹרְגִים, מצ'כים, מבריטים.	אֶלֶּהִי האבות, ידענו
ובצעד ילדינו אלי גרדמים,	שאתה בחרתנו מכל הילדים,
ילדים יהודים, ילדים חכמים,	אהבת אותנו ורצית בנו.

הם יודעים כי דמם אינו בדמים –
הם קוראים רק לאם: אל תביטי.

שאתה בחרתנו מכל הילדים
לְהֵרֵג מול כסא כבודך.
ואתה את דמנו אוסף בכדים
כי אין לו אוסף מלבדך.

ואוכל הגרזן בימים ובליל,
והאב הנוצרי הקדוש בעיר רום
לא יצא מהיכל עם צלמי הגואל
לעמוד יום אחד בפוגרום.

ואתה מריחו כמו ריח פרחים
ואתה מלקטו במטפחת,
ואתה תבקשנו מידי הרוצחים
ומידי השותקים גם יחד.

לעמוד יום אחד, יום אחד ויחידי,
במקום שעומד בו שנים כמו גדי
ילד קט,
אלמוני,
יהודי.

ורבה הדאגה לתמונות ופסלים
ואוצרות-אמנות פן יפֶצְצוּ.
אך אוצרות-אמנות של ראשי-עוללים
אל קירות וכבישים ירֶצְצוּ.

"מכל העמים" הוא שיר קשה, נוקב, מתריס ומאשים. הוא תוקף את מנהיגי העולם, ובמיוחד את האפיפיור ברומא על שתיקתם ואי-התערבותם נוכח הטבח הנורא של היהודים באירופה. המשורר מפנה דברים קשים גם כלפי היושב במרומים. לכאורה, העם היהודי זוכה אצלו ליחס מועדף, בשל יסוד ה"אתה בחרתנו" שבאמונה היהודית. אלתרמן מפרט את שלושת היתרונות שנפלו בחלקם של היהודים, בשל כך: "אתה בחרתנו מכל העמים, אהבת אותנו ורצית בנו." המושג "אתה בחרתנו" מופיע בשיר ארבע פעמים – פעמיים ביחס לעם כולו ופעמים כלפי הילדים היהודים, בניסוח "אתה בחרתנו מכל הילדים", בהתייחסו לטבח שלהם.

ומה עושה הקדוש-ברוך-הוא נוכח הרג הילדים ממש מול כיסא הכבוד שלו? לפי פרשנות המשורר - שלושה דברים: אוסף את דם הילדים בכדים כי אין לו אוסף אחר; מריחו כמו היה מדובר בריח פרחים; ומלקטו במטפחת כאילו היה אבן יקרה.

בשתי השורות האחרונות של השיר, מטיל המשורר, בסערת רוחו, שני תפקידים על היושב במרומים: לנקום את דמם של הילדים המומתים ולבוא חשבון עם כל אלה ששתקו נוכח הטבח. ומיהם אותם שותקים? חוץ מהאפיפיור ("האב הנוצרי הקדוש בעיר רום") המותקף ישירות, כל האחרים אינם מופיעים בשמותיהם או בתפקידיהם. יש כאן האשמה כוללת כלפי "העולם" ("את חמת העולם לא שמענו"). נראה כי אלתרמן היה בין הראשונים שיצא בהאשמה חמורה, שהושמעה לאחר מכן אין-קץ פעמים, על כך שראשי העולם החופשי, ובמיוחד מנהיגי ארצות הברית ובריטניה, לא עשו דבר כדי לעצור את גלגלי "מכונת המוות" הנאצית, כמו לדוגמה, להפציץ את מחנות המוות ו/או מסילות הברזל המובילות אליהן, עליהן נסעו רכבות גדושות ביהודים נידונים-למוות במשך חודשים ושנים.

האם ייתכן שבתובה "השותקים" המשורר מתכוון גם כלפי "העולם הפנימי", דהיינו יהדות הארצות החופשיות והיישוב היהודי בארץ-ישראל, שנהנו בשנות המלחמה הראשונות מחיים סדירים ולא עשו דבר, או עשו מעט, כדי להתריע; לא הרעישו עולמות והזהירו מפני הצפוי לאחיהם באירופה הכבושה, שבמקרים רבים היו אחיהם ממש, בני משפחה? קשה להשיב על שאלה זו, מה גם שבין המותקפים יש לכלול את המשורר עצמו.

דברים אלה אינם עולים מן השיר, והנושא נשאר פתוח.

אדה לזקנים – ביקורת על הצעירים

שיר נוסף, המתחבר באופן טבעי לשיר הקודם, "מכל העמים", הופיע לאחר שבוע. בהגיע הידיעות המוסמכות הראשונות על היקפה הנורא של השואה, נערכה בתל-אביב הפגנה גדולה, שכללה צעדת אלפים ברחובות העיר. אלתרמן, שללא ספק צפה בהפגנה, ואולי אף השתתף בה, כתב

עליה את שירו "בתהלוכה" [11]. בטורו השירי הזה מפתיע אלתרמן, כמדומה, בהתייחסותו הלבבית והאהבת לקבוצת אנשים קשישים שצעדו, המתוארים במילים " עטופים בזקנה טהורה ודומעים מרוב עשן". אנשים אלה נשאו בתהלוכה ספרי-תורה, ויש להניח כי נמנו עם קבוצה דתית כלשהי, או שהיו מתפללי אחד מבתי הכנסת. באותה הפגנה הפגינו גם צעירים רבים, שהשמיעו קריאות רמות נגד היטלר ואף שרפו את תמונתו. אלתרמן לא שבע נחת מהצעירים הרועשים והביע את חששו שהתנהגותם בהפגנה לא רחוקה מ"שחוק הפורים". לעומתם, הזקנים המחבקים בעוז את ספרי התורה הפגינו לדעתו "אהבה הצרופה באש ושבעה של חיים ומוות".

לפנינו דוגמה נוספת לקרבתו של אלתרמן ל"שורשים", לידישקייט, על חשבון תמיכתו, הצפוייה לכאורה בצעירים, שיש להניח כי השתייכו למחנה "ארץ-ישראל העובדת", כפי שהיו רוב בני הנוער באותם ימים – המחנה הקרוב יותר ברוחו ובסיסמאותיו למשורר. אפשר לראות זאת, למשל, גם בשיר שהוזכר על השטריימל, ובכמה משיריו המאוחרים יותר ב"טור השביעי", בשנות הארבעים והחמישים. [12]

השיר שפורסם בטעות

במחצית השנייה של מרס 1943 התפרסמו בעיתונות מספר ידיעות על ניסיונות של יהודים להימלט מאירופה הכבושה. ב-26 בחודש הופיע בעיתון "דבר" שירו של אלתרמן "בעיית הפליטים", שמאוחר יותר שינה המשורר את שמו ל"ליל מלחמה". שיר זה זכה לפתוח את הספר הראשון בסידרת "שירי העת והעתון" – "הטור השביעי" (הוצאת "דבר", 1948).

משורותיו הראשונות של השיר עולה, כי מדובר בפליט יהודי, מוכה, המגורש מארץ לארץ. בעצם לא איש, כי אם ילד:

איש היה, שתקן וגון,

וירו גרמנים בו אש.

וראשו דנה וגופו רצון,

אך מקור דמעותיו יבש.

איש היה בארץ עון,

איש יהודי בן שש.

ויגיע האיש אל גבול הונגריה

וישיבוהו משם כבול.

ויגיע האש אל גבול בולגריה
ויכוהו שומרי הגבול.
וידפֵק האיש על גבול ספרד,
וגם באלפים זחל וקפֵץ,
וכלבים אחריו מקפצים במורד
ולבבו בדם רוחץ.

בהמשך השיר מספר לנו המשורר, כי לאחר ששום מדינה לא הסכימה לקבלו, חולם אותו ילד אומלל שמלאך מחלץ אותו מאירופה המתבוססת בדמה ומנחיתו בחוף טורקיה (בדרך לארץ-ישראל?). אך מדינות העולם מתערבות, מקימות ועדים וועדות לדון בבעיית הפליטים היהודים, ובין כה וכה נפתרת הבעיה מאליה, שכן הפליט היהודי הקטן מת מסבלו.

בערב פסח תש"ג (19 באפריל 1943) פרסם אלתרמן טור מיוחד, שני באותו שבוע, תחת הכותרת "פסח של גלויות". [13] בשיר זה מתאר המשורר את סדר הפסח המתקיים – להלכה אם לא למעשה – בארצות ובערים הכבושות על-ידי הצורר הנאצי. מן הדברים ניתן להבין שהעם כבר איננו, שכן הוא "יושב בבגדים לבנים" ב"ערי האיבה, בערי היגונים, / שהדרך מהן – גיא צלמות".

בשני בתיו האחרונים של השיר מביא המשורר דברי נחמה, אך מטיח כלפי העולם שעם ישראל לא ישכח לו את התייחסותו כלפיו באותם ימים נוראים.

אל בתיו המטים ופרוצי הגג
נשקפה השכינה ושפתיה נושכת,
יען חג מלבכות! יען חג! יען חג!
והבת בצחור לנרות מתְּקַת.

נחמה, נחמה עוד הבת תחזה!
אך העם בקומו מאבלו – עוד בו כח! –
את הלילה הזה, זבח פסח הזה,
לא ישכח לך תבל! לא יוכל לשכח!

אלתרמן לא ידע שבדיוק בעת שהשיר הופיע, בערב פסח תש"ג, 19 באפריל 1943, פרץ מרד גטו וארשה, האירוע שנותר בזיכרון הלאומי והבינלאומי כשיאה של ההתנגדות היהודית לחיה הנאצית.

שישה שבועות לאחר מכן, כשבארץ-ישראל כבר ידעו על קיצו של המרד, נפל אלתרמן קורבן לטעות הקשורה למלחמת הגבורה בגטו. ב-1 ביוני 1943 פורסמה ב"דבר" הידיעה כי שתיים מלוחמות הגטו, צביה לובטקין וטוסיה אלטמן, אינן עוד בין החיים. הידיעה הסתמכה על מברק שהגיע משטוקהולם, וכלל את המידע הבא: "קיבלנו ידיעות מ-27 ו-30 באפריל [1943]. מודיעים על מותן של טוסיה וצביה, הן ורבים מבני משפחותיהן, בקרב ההגנה בווארשה". מקור המידע בבירת שוודיה היה מכתב ששוגר מהעיר הפולנית בנדין, שתחת הכיבוש הנאצי, ובו נאמר: "הריני מנצלת את ההזדמנות לשגר לך כמה מילים ודרישת שלום. כבר כתבתי לך מכתב מפורט בנפרד, אך ליתר בטחון אכתוב זאת שנית: צביה וטוסיה עקרו אחרי מריבה קשה אל ברנר. תוכל לשער לך את כאבנו".

בארץ-ישראל הובן הדבר כפשוטו: השתיים נפלו בקרב, או נרצחו בידי הגרמנים וגורלן כגורל הסופר יוסף חיים ברנר, שנרצח על-ידי ערבים ליד יפו, ב-1921.

אלתרמן, שהפרשה נגעה ללבו, פירסם ב-4 ביוני 1943 את השיר "נערה עבריה", ובו הספד לשתיים. בשירו תיאר המשורר את מראה שתי הצעירות הלוחמות ומעשיהן. גיבורת השיר מגולמת בדמותה של לוחמת המצויה ב"ביתו של העם המומת" והיא ממלאת כל תפקיד המוטל עליה.

להלן שני בתים וחצי מהשיר, שיש בהם, כמקובל אצל אלתרמן, תיאורים ריאליסטיים קודרים לצד תקווה.

נערה, בכ דברי הימים מביטים,
לזכרך ולשמור את מראיך.

הם ראוך, הם ראוך, נערה עבריה,
גם בליל היאוש והמרד.
עת משער הגחת וכרעת כצביה,
כצביה סחרחרה ומסננת.

הם ראוך, נערה, וידעו אותות-ליל,
כי הסף שעליו את נופלת

הוא אחד הספיים של תולדות ישראל

ספ המנות וספ התוחלת.

זמן קצר לאחר פרסום השיר הוברר כי הידיעה על מות השתיים לא הייתה נכונה. הן שרדו גם לאחר דיכוי המרד על-ידי הגרמנים, אם כי טוסיה אלטמן נשארה בחיים זמן קצר בלבד. היא נתפסה על-ידי הגרמנים, נפצעה, הועברה לבית חולים, עונתה ומתה מפצעה. צביה לובטקין עברה את המלחמה, עלתה לארץ, הייתה בין מייסדי קיבוץ לוחמי הגיטאות בגליל המערבי, ועסקה במשך עשרות שנים בפעילות ציבורית ובהנצחת השואה והגבורה.

"הרצל והילדים"

בשיריו האקטואליים נהג אלטרמן להיתלות באירועים פוליטיים, בהתרחשויות פנימיות ביישוב וחיצוניות בעולם הגדול, וכן בתאריכים בעלי משמעות. בכ' בתמוז תש"ד מלאו 40 שנה למותו של בנימין זאב הרצל, ואלטרמן בחר לציין את התאריך בדרך משלו.

השיר "הרצל והילדים"^[14] מבכה את ילדי ישראל המובלים ברכבות בדרכם האחרונה. יש לזכור כי בעצם אותם הימים הוסעו מאות אלפים מיהודי הונגריה על-ידי הגרמנים לאושוויץ, והרצל הרי היה יהודי הונגרי במוצאו. קברו בווינה היה באדמה נאצית זה שש שנים, והנאצים – מסיבות לא ידועות – לא פגעו בו.

המשורר כלל בשירו כמה איזכורים מתורתו של הרצל, כמו תוכניתו להעביר מיליוני יהודים מאירופה לארץ-ישראל. הרצל קרא ליהודים לעזוב את אירופה, והם לא נענו לו.

שורותיו של אלטרמן הן כתב-אישום חריף נגד השאננות היהודית באירופה בעשרות השנים שלאחר מות הרצל. עתה לא נותר להרצל, שכביכול מסוגל לחזות במתרחש בהונגריה בקיץ 1944, אלא להיות מתוסכל:

הוא שומע הכל... בעיניו הטהורות

עומד בכי כאש בוערת.

הוא חזה, היא נבא רכבות אחרות,

ונסיעות אחרות

ואל ארץ אחרת...

אך העם לא זע, אך העם לא נע,

אך העם לא יצא מגיא צלמנות.

ארבעים שנה,

ארבעים שנה,

הוא חָפָה לצפירת רכבות המָנָת.

בהזדמנות זו בא אלטרמן חשבון עם השתיקה וחוסר המעש נגד השמדת יהודים מצידם של עמים חופשיים ומשועבדים גם יחד. הוא מתאר את הילדים היהודים הנוסעים לקראת מותם, והרצל, בקברו בווינה, מאזין לשירתם, "רינת הילדים" כהגדרת המשורר.

מדוע אין איש, מדינה, פרטיון, עוצר את רכבות המוות? מקונן המשורר בשמו של הרצל. תשובתו ישירה ונוקבת:

ורנת הילדים עוד אומרת: זכר,

כי רובים ורימון

לצבאות מחתרת,

ורבות רכבות הם ידעו לעצור

אבל זו הרכבת עוברת.

היא עוברת חפשית. כי כולם יודעים

- גם עמים בני-חורין,

גם עמים עבדים –

שנוסעים ברכבת ילדי היהודים.

מסקנתו העגומה של אלטרמן, שאילולא היה מדובר ביהודים, היו הרכבות נעצרות בדרך זו או אחרת. המשורר, במקרה זה, חסר אונים, כמו רבים מבני דורו בעולם החופשי. הוא חוזר להרצל וקובע, כי החוזה הגדול ש"חזה הכל", את ההתרחשויות הטראגיות האלה לא העלה בדעתו, והדברים הנוראים מתרחשים לעיני כל, "ועדים אדמה ואדם ואל".

ושוב, כמו בשיר "מכל העמים", כולל המשורר את היושב במרומים כעד למתרחש – עד ולא יותר. שם הוא נתבע לנקום את דם היהודים המומתים. כאן הוא לא חוזר על כך.

עיטור לגנרל חסיד

לקראת סוף המלחמה, בחודשים הראשונים של 1945, רווחו כנראה בנפשו של אלתרמן רגשות מעורבים. מצד אחד, שמחה לקראת הניצחון הקרב ותרומתם של היהודים בהשגתו; מצד שני דיכדוך בשל אסונו הגדול של העם, שמיום ליום התברר היקפו האיום. דוד בן-גוריון היטיב לבטא את השמחה המרה הזו, בהיודע דבר הניצחון. ביום הניצחון שהה בלונדון ורשם ביומנו: "יום הניצחון. עצוב, עצוב מאוד".^[15]

בינואר 1945 התקדם הצבא האדום (הסובייטי) לעבר גרמניה, בהכותו את גייסותיה. אלתרמן מצא בעתון שגנרל סובייטי בשם חסיד עוטר באות הצטיינות על פעילותו כקצין ארטילריה. הוא הסיק, בצדק, שמדובר בקצין יהודי, והדבר הביאו לכתוב את השיר "גנרל חסיד".^[16] הגנרל תואר כמי שהחיילים בחזית מעריצים על חלקו בהרעשה האדירה שפגעה בצורה קשה בצבא הגרמני, אך אלתרמן מצרף למעריצים גם שלושה מאבות-אבותיו החסידים, המרעיפים עליו מילים טובות ממקום משכנם הנוכחי, בשמיים. המשורר – בדרכו המיוחדת – מצטט אחד מהם, האומר שגנרל חסיד זכה לצל"ש כפול כי –

... מערבות הדון

ארטילריה שלו התגלגלה.

וצין הוא לשבח במטה העליון,

גם למטה

וגם למעלה.

אחד מאותם חסידים ישישים מתואר על-ידי אלתרמן כסבו של הגנרל חסיד. הוא עוקב אחר מעשיו של נכדו האמיץ בחזית, ועל משקל התפילה הקורעת שערים, עתה השתנו הדברים ואת השערים קורע גנרל חסיד בתותחים שלו.

פחות מחודשיים לאחר מכן, ב-9 במרס 1945, כתב אלתרמן שיר קודר על גורלה של יהדות מזרח אירופה, שרובה ככולה הושמדה בשואה, ובעת ההיא כבר היה הדבר ידוע לפרטיו.

גיבורו הראשי של השיר הוא מנחם-מנדל, הדמות העממית, הארצית, הנלעגת לעיתים, אך גם האותנטית כל-כך – שיצר שלום עליכם, ולצידו אשתו שיינה-שיינדל, ועוד גיבורים ספרותיים "שלום עליכמים", שהפכו לסמלים חיים של היהדות המזרח-אירופית: מוטל בן פייסי החזן, טוביה החולב, סטמפניו וטופלה טוטוריטו.

השיר "מכתב של מנחם מנדל"^[17] כתוב כמונולוג של מנחם מנדל, כפי שנהג לעשות שלום עליכם ביצירותיו, לרבות הסיומת "עיקר שכחתי", לקראת סופו של המכתב. אף בשיר זה מבכה

אלתרמן את השאננות היהודית בשנים שלפני השואה. מנחם מנדל, זוגתו וגיבוריו היו משתתפי קומדיה, מרה וכואבת בדיעבד, מבלי שחשו באסון המתקרב.

זאת נְפָאָה בדיחתנו מאז, טרם סוף,
עת נגנו פנוריה בתוך הל'ע.
היא על לב גבוריה הכתה באגרוף.
אבל איש לא רצה לשמוע.

גם אני ידעתי, גם את לא הבנתי
את חזיון התוגה ששחקנו עד ערב.
שום ספרות, - כך יאמרו – לא ידעה קומדיִינְט
שכמונו נשא על צואר את החרב.

וכך זה נמשך "עד יום גזר", במשמעות גזר הדין, כהגדרת המחבר.

"אמא, מותר כבר לבכות?"

שלושת השירים האחרונים בהם נעסוק, נכתבו בשנה הראשונה שלאחר המלחמה, והם מתייחסים לניצולי השואה, בפחדיהם ממה שעבר עליהם, ומחששם לחייהם גם לאחר שהסתיים הטבח. המשורר מציין מספר פעמים, כי הסכנה ליהודי מזרח אירופה לא חלפה, אף לאחר שהחיה הנאצית חוסלה.

מעניין, ששניים מהשירים עוסקים בילדים ששרדו. כמו בכמה משיריו הקודמים של אלתרמן העוסקים בשואה, ממלאים ילדים תפקידים מרכזיים.

השיר הראשון הוא "אמא, מותר כבר לבכות?". [18] שמו מבוסס על פסוק מדברי המשורר- הפרטין אבא קובנר, שסיפר על ילדה שהציגה את השאלה הזאת לאמה, לאחר שיצאה מהמחבוא שבו מצאו מסתור בתקופת המלחמה.

תשובתו של המשורר ארוכה ומפורטת:

כן ילדה, כן, יְדִים דקות.

כן, עכשו כבר מותר לבכות.
כן, מלאך קטוף ריסים ושער,
כן, עכשו כבר מותר. כבר מותר.
כבר הלילה רוגע וצח,
כבר הדוד יוזף קרמר הלך,
כבר הרדיו ספר ומנה
מה עשו לך, כבשה מעונה.
צִיִּתְנִית ומשכלת היית
ובאפל בכה לא בכית
ואפילו (פן אָן תשמע!)
את שְׁנִיךְ צִמַּחַת בדממה
ועל-כל, ועל-כל, ועל כל
כבר הוכן, קטנתי, פרוטוקול.
וסֵדֶר וְהֵדֶק בסכות - -
ועכשו כבר מותר לבכות.

(יוזף קרמר – מפקד מחנה המוות ברגן-בלזן שנודע באכזריותו)

בשלושת הבתים האחרים של השיר, שכולם ארוכים מהמקובל בשירי "הטור השביעי", חוזר המשורר ומתיר לילדה הניצולה, פעם אחר פעם, להזיל דמעות. אולם אלתרמן אינו מסתפק בכך. הוא מצטרף אל הילדה העושה דרכה בנתיביה ההרוסים של אירופה, כשהיא משתייכת לעדה הגדלה והולכת של הפליטים היהודים, העקורים (ה-D.P. – DISPLACED PEOPLE, כפי שנהוג היה לכנותם). אותם שרידי שואה, תחילה רבבות ולאחר מכן מאות אלפים, "הצביעו ברגליהם". הם סירבו להישאר בארצות בהן חיו ובהן מתו מיליונים מבני משפחותיהם. ממשלות, צבאות ומשטרות ניסו לעצור את הזרם האנושי הזה, הפורץ ממזרח אירופה למרכזה ולדרומה, אך הילדה הקטנה ושאר הילדים והמבוגרים – לא עצרו.

חלקו השני של השיר נושא את המסר הציוני הנובע מתנועת המונים זו ("הבריחה"). מאבקה של הילדה אינו מסתיים באירופה. היא חותרת לארץ-ישראל, והבריטים יוצאים נגדה, משום שהיא שייכת ל"עלייה הבלתי-ליגאלית". וכשם שהילדה התגברה על כל המכשולים באירופה, כך יהיה גם בחוף הארץ-ישראלי. צעירים חסונים יחכו לה על החוף, יורידוה בשלום, ואז – לא רק שלא תבכה: לראשונה יראה חיוך על שפתייה.

כפי שציינו במקום אחר בספר זה, מוטיב זה של "עכשיו מותר כבר לבכות" הופיע באחד הטורים האקטואליים הראשונים של אלתרמן, עוד בימי "הסקיצות התל-אביביות". המדובר בשיר "היינו כחולמים", שראה אור ב"תוספת ערב" של העתון "דבר" ב-1 בספטמבר 1934. מתוארת בו הגעתה של ספינת המעפילים "אוניון" לחוף תל-אביב, וניסיונם של הבריטים ללכוד אותה, המצליח בחלקו. בשיר מתוארת אם הנושאת את בתה, שרגע לפני עבור הסכנה אומרת לה: "שתקי, עוד רגע. עוד מעט מותר יהיה לבכות". [19]

אברם ואברם

אך נחזור לימים שלאחר מלחמת העולם השנייה. אחד משירי התקופה הנודעים ביותר הוא שירו של אלתרמן "על הילד אברם". [20] השיר מספר על הילד אברם, שעליו נמסר כי לאחר המלחמה הוא מסרב לישון במיטתו ומעדיף לעשות זאת על מדרגות הבית.

השיר בנוי בצורה הדרגתית: את הילד אברם מנסים לשכנע שיסכים לנטוש את המדרגות ויכנס למיטה, תחילה אמו, לאחר מכן אחותו ואביו, אלא ששלושתם מתים, כיוון שנטבחו בשואה.

לאָמו המתה עונה אברם:

אמי, אמי
לא אישן בְּמִטָּה ככל ילד
כי אותך בה ראיתי,
אמי, אמי
ישנה ובלבך מאכלת.

תשובה דומה הוא נותן לאביו:

אבי, אבי,
שם אָפְחָד לעצם העינים.
כי אותך שם ראיתי,
אבי, אבי,
דֵם ישן, בלי ראשך על כתפיים.

לאחר שהוא מסרב גם לאחותו המתה, מנסה "כל העולם" לשכנעו שיסכים לישון במיטתו:

לפניו מתיצבות אז שבעים האמות
ואומרות:
הננו עליך!
בשבעים פקודת-ח'ק ושבעים קר'מות
אל הבית הזה נשיכך!

כאן, דומה, פורצת האירוניה המרה מליבו של המשורר, משום ש"שבעים האומות" מבקשות לשכנע את אברם להיכנס למיטה, כדי לישון בה "דום כאבך"...

אם מי מהקוראים העלה בדעתו שלא במקרה בחר אלטרמן בשם אברם, כדי לספר פעם נוספת את "פרשת לך לך" המקראית, בא המשורר ומאשש הנחה זו.

אלטרמן נוטל את מילות המקרא (בראשית, יב), "ויאמר ה' אל אברם לך לך מארצך וממולדתך ומבית אביך אל הארץ אשר אראך", וכן פסוקים נוספים מאותו פרק, וגוזר גזרה שווה בין שני ה"אברמים", שכן גם האברם המודרני עוזב את ארצו והולך (= עולה, מעפיל) לארץ-ישראל. אלא שבפעם הזאת הוא נאלץ להתמודד עם ההסגר הבריטי על חופי הארץ.

המשורר מגייס לעזרתו את ההיסטוריה היהודית העתיקה וקובע כי הנהירה היהודית לארץ-ישראל אינה ניתנת לעצירה, משום שמדובר ב"צו לדותיו של העם" ואת אניות המעפילים מוביל "דבר ה' אל אברם".

בשורותיו האחרונים של השיר נסגר המעגל:

אז בליל השלך הס
וירח הועם,
ומול ברק פגיונות שוחרים לציד,
היה דבר אדני אל אברם,
הישן בפרוזדור הבית.

לאמר: אל תירא
אל תירא, אברם,
כי גדול ועצום אשיכך.

לְךָ לְךָ, דרך ליל מאכלת ודם,
אל הארץ אשר אֶרְאֶךָ.

לְךָ לְךָ, דרך ליל מאכלת ודם,
כחיה, כתולע, כצפור.
מברכיך אני אברך, אברם,
ומקלליך, אָאֵר.

הנה כי כן, מה שהחל כשיר העוסק בילד ניצול שואה, מסתיים בשיבת ציון המודרנית המזכירה את עלייתו הראשונה של אבי האומה לארץ. כמו אברם ההוא, הקדמון, גם אברם בן זמננו, הופך בסופו של דבר – בשיר - לאברהם.

"נאום שנאת היהודים"

השיר האחרון במסגרת עיון זה בשירים האקטואליים של נתן אלתרמן העוסק בשואה, נושא את השם הארוך "נאום שנאת היהודים באירופה של 1945". [21] הוא נכתב מספר חודשים לאחר תום המלחמה באירופה, כשרק החלה נדידת היהודים הגדולה ממזרח אירופה. אלתרמן, כמו במקרים לא-מעטים אחרים, הקדים את ההתרחשויות, ויהיה מי שיאמר – ניבא אותן. בדרכו האירונית הוא משמיע הפעם את דעותיה הנלחזות של "שנאת היהודים" באירופה שלאחר המלחמה. אף שהקרבות תמו והגיעו, כביכול, ימי השלום, מחלה ממארת זו, מתברר, לא הודברה כלל.

המחלה חיה וקיימת, ובעיקר נושכת ומסוכנת – קובע המשורר – והיא אומרת ליהודים עם תום המלחמה:

חי נחלצת מַמְנִי פתאם,
אך אַתָּךְ הנני, חֵי האל.
לי דמְךָ הוא לחם אדֹם.
איך לפתע ממך אָנְמַל?

בבית הבא של השיר מזהירה שנאת היהודים את "היהודי החדש", זה ששרד את אימי השואה, לבל ישלה עצמו: "צעדיך בורשה שמ'ר, הזהר מסמטות יאס [יאסי, ברומניה]" אחרת, תמצא עצמך, "מתנודד על כלונס". והשנאה ממשיכה ומפרטת את המקומות המסוכנים ליהודים באירופה, ואלה כוללים למעשה את כל הארצות המשוחררות. יתר על כן, שנאת היהודים מבהירה ליהודים כי אין

להם סיכוי אף לרגע אחד של שקט, ואם אחד מהם שוכב לישון, עליו להיות מוכן לנעיצת הסכין בגרונו.

מה, אם כן, צריכים היהודים לעשות? בפי שנאת היהודים שם אלתרמן הצעה בת מלה אחת: להסתלק.

אבל אם בינתך לא חשכה
ומהבהב בך עוד זיק יחידי –
הַפְּלֹט! פרץ חומות בראשך
טוב מותך מחייך אתי.

המשורר, אם כן, אינו רואה סיכוי ליהודים בארצות אירופה. עליהם להימלט מהן לפני שיהיה מאוחר, והשרידים יותקפו ואף יירצחו. בדיעבד ידוע, שרבים מהניצולים מהתופת ואלה שחזרו לארצותיהם מגירוש או ממקומות שבהם מצאו מחסה קיבלו את הצעתו מבלי שקראוה. מאות אלפים, כידוע, נמלטו במסגרת תנועת "הבריחה".

בין הנשארים היו ששילמו מחיר כבד. מקצתם נהרגו בפרעות כגון אלה שהיו בעיר קיילצה בפולין, בקיץ 1946. הרוב נלכדו למשך עשרות שנים מאחורי מסך הברזל ונאלצו להתנתק משאר בני עמם ומהעולם החופשי – לעיתים תוך קירבה מאיימת לשנאת ישראל, שמפניה הזהיר המשורר בשלב כה מוקדם.

חיי נצח

שבעה עשר השירים שהוזכרו בעמודים הקודמים מהווים את עיקר כתיבתו האקטואלית של נתן אלתרמן בשנים 1939-1946 בנושא האמור. הוא הזכיר את נושאי השואה, לחימת היהודים והשנאה כלפי היהודים גם בשירים אחרים, אך בצורה חלקית בלבד.

לאחדים מהשירים הייתה השפעה מרחיקת לכת בתקופת פרסומם ואף שנים לאחר מכן. "מכל העמים" ושירים אחרים מודפסים ונקראים עד ימינו – בספרי לימוד, באנתולוגיות ובעצרות יום הזיכרון לשואה ולגבורה.

דומה שמבין כל הפרסומים-לשעה מתקופת מלחמת העולם השנייה שראו אור בעיתונות העברית בארץ-ישראל, שירי העת והעיתון של אלתרמן על השואה (ולצידם גם שירים לרוב על אירועי המלחמה), זכו חזקים לחיים ארוכים, וכמה מהם ייתכן שאף יזכו לחיי נצח. זאת משום שהם משקפים בצורה אותנטית את הלוך-הרוחות בקרב היהודים שהיו עדים לשואה – כדוגמת נתן

אלתרמן – כפי שנחזתה בתקופת האירועים עצמם, וכן בשל העובדה, שגם בימים הקודרים ביותר הייתה איזו שהיא קרן של תקווה – והיא באה לידי ביטוי בשיריו האקטואליים של המשורר.

שירים אלה, לצד שירים אחרים מ"הטור השביעי", כדוגמת "מגש הכסף" ו"נאום תשובה לרב חובלים איטלקי" עשו את נתן אלתרמן ליוצר נחשב, שלראשונה מאז ימי ביאליק הוענק לו התואר "משורר לאומי". אלתרמן עצמו הסתייג מכך, אך התואר הוצמד לשמו הן בחייו והן לאחר מותו.

המאמר מובא כאן בשינויים מעטים ובתוספת הערות שוליים מתוך הספר "הטור השמיני", הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2006

---

[1] השירים שגנז, מן השנים 1943-1948, ראו אור במחברות אלתרמן, ד, תל-אביב תשמ"ו. בניגוד למידור שנהג

אלתרמן בספרים שכנס בעצמו, בספר זה הובאו השירים בסדר כרונולוגי.

[2] **הארץ**, 27 בנובמבר 1939. כונס **ברגעים**, ב, עמ' 108-109.

[3] **הארץ**, 27 ביוני 1941. כונס **ברגעים**, ב, עמ' 190-191.

[4] על כך נכתבו ספרים ומאמרים לא מעטים. וראו, לדוגמה: דינה פורת ומרדכי נאור, **העיתונות היהודית**

בארץ-ישראל נוכח השואה, 1939-1945, תל-אביב 2002.

[5] **הארץ**, 21 בנובמבר 1941. כונס **ברגעים**, ב, עמ' 222-223.

[6] דוגמה אחת, אולי הנודעת ביותר: השימוש במובאה מדברי וייצמן בראש השיר "מגש הכסף", שפורסם לראשונה

בדבר, ב-19 בדצמבר 1947.

[7] **הארץ**, 8 במאי 1942. כונס **ברגעים**, ב, עמ' 267-268.

[8] שם, 21 במאי 1942. כונס **ברגעים**, ב, עמ' 271-273.

[9] שם, 16 באוקטובר 1942. השיר לא כונס **ברגעים**, ב, אלא הופיע **בהטור השביעי**, ג, עמ' 23-21.

[10] **הארץ**, 27 בנובמבר 1942. השיר כונס **בהטור השביעי**, א, עמ' 9-11.

[11] שם, 4 בדצמבר 1942. כונס **ברגעים**, ב, עמ' 316-317.

[12] וראו למשל בשירו "הקלריקל הקטן", שנכתב ביוני 1944, ושירים שעסקו בפולמוסים בין חרדים לחילונים בכרכי "הטור השביעי". אלתרמן גילה סובלנות רבה כלפי העולם היהודי המסורתי.

- [13] **דבר**, 19 באפריל 1943. כונס **בהטור השביעי**, ד, עמ' 18-19.
- [14] שם, 14 ביולי 1944. כונס **בהטור השביעי**, ד, עמ' 78-80.
- [15] יומן בן-גוריון, 8 במאי 1945, המכון למורשת בן-גוריון, מדרשת שדה בוקר.
- [16] **דבר**, 19 בינואר 1945. כונס **בהטור השביעי**, ג, עמ' 39-41.
- [17] שם, 9 במרס 1945. כונס **בהטור השביעי**, א, עמ' 12-14.
- [18] שם, 19 באוקטובר 1945. כונס **בהטור השביעי**, עמ' 23-25.
- [19] השיר כונס **ברגעים**, א, תל-אביב 1976, עמ' 35-36.
- [20] **דבר**, 26 באפריל 1946. כונס **בהטור השביעי**, א, עמ' 15-18.
- [21] שם, 3 באוגוסט 1945. כונס **בהטור השביעי**, א, עמ' 19-20.
-